

РОЗДІЛ 10. СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

УДК 347.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.84.4.21>

ПРАВО НА ЗВЕРНЕННЯ З КОНСТИТУЦІЙНОЮ СКАРГОЮ ЯК ЕЛЕМЕНТ ДОСТУПУ ДО КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВОСУДДЯ

Балацька О.Р.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
Навчально-наукового Інституту права ім. І. Малиновського
Національного університету «Острозька академія»
ORCID: 0000-0001-6439-5927
e-mail: olha.balatska@oa.edu.ua*

Балацька О.Р. Право на звернення з конституційною скаргою як елемент доступу до конституційного правосуддя.

Стаття присвячена дослідженню права на звернення з конституційною скаргою як складника забезпечення доступу до конституційного правосуддя. На основі аналізу правової доктрини та законодавства України встановлено, що інститут конституційної скарги став новацією інституційної судової реформи щодо правосуддя у 2016 році, яка супроводжувалась внесенням змін до Основного Закону, практична ж реалізація цих положень та розгляд Конституційним Судом України конституційних скарг започатковано з 2018 року. У статті встановлено, що особливості конституційної скарги в Україні дають змогу охарактеризувати її як індивідуальну, пряму та «частково нормативну», оскільки її предмет охоплює тільки «закон України», з одночасним обмеженням об'єкта конституційної скарги виключно законами України. За своїм потенціалом українська модель конституційної скарги виступає ефективним інструментом захисту гарантованих Конституцією прав людини, умовою її ефективності є результативна діяльність Конституційного Суду України. Водночас автор звертає увагу на дискусійність обмеження об'єкта конституційної скарги виключно законами України з огляду на потреби та реалії українського суспільства у частині гарантування прав та свобод людини і громадянина. Запропоновано розширити коло правових актів щодо яких допустимо подавати конституційну скаргу з метою перевірки їх конституційності, а саме іншими нормативно-правовими актами Верховної Ради України, актів Президента України та Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим у тих випадках, коли застосування цих актів у конкретній справі призвело до порушення закріплених у Конституції України прав і свобод скаржників.

Встановлено, що запровадження інституту індивідуальної конституційної скарги є цінним кроком в контексті забезпечення доступу індивіда до конституційного правосуддя в Україні та гарантією ефективності права на судовий захист. Зроблено висновок, що право на звернення з індивідуальною конституційною скаргою є важливою гарантією доступу до правосуддя, оскільки забезпечує неілюзорність демократичних цінностей, принципу верховенства права і сприяє розбудові судової системи, яка гарантує рівність перед законом та справедливий судовий процес.

Ключові слова: верховенство права, доступ до правосуддя, право на судовий захист, конституційна скарга, конституційне правосуддя, Конституційний Суд України, право на справедливий судовий розгляд.

Balatska O. The right to a constitutional complaint as an element of access to constitutional justice.

The article is devoted to the study of the right to file a constitutional complaint as a component of ensuring access to constitutional justice. Based on the analysis of Ukraine's legal doctrine and

legislation, it has been established that the institution of constitutional complaint became a novelty within the framework of the institutional judicial reform regarding justice in 2016, which was accompanied by amendments to the Constitution, and the practical implementation of these provisions, as well as the consideration of constitutional complaints by the Constitutional Court of Ukraine began in 2018. The article establishes that the peculiarities of the constitutional complaint in Ukraine allow it to be characterized as individual, direct, and «partially normative,» since its subject matter only covers «the law of Ukraine,» with the object of the constitutional complaint being limited exclusively to laws of Ukraine. The Ukrainian model of the constitutional complaint, by its potential, serves as an effective tool for protecting constitutionally guaranteed human rights, with the condition of its effectiveness being the productive activity of the Constitutional Court of Ukraine. At the same time, the author draws attention to the debatable nature of limiting the object of the constitutional complaint exclusively to laws of Ukraine in view of the needs and realities of Ukrainian society in terms of guaranteeing human and citizen rights and freedoms. It is proposed to expand the range of legal acts that can be challenged through a constitutional complaint to verify their constitutionality, including other normative legal acts of the Verkhovna Rada of Ukraine, acts of the President of Ukraine and the Cabinet of Ministers of Ukraine, and legal acts of the Verkhovna Rada of the Autonomous Republic of Crimea in cases where the application of these acts in a specific case led to a violation of the rights and freedoms enshrined in the Constitution of Ukraine.

It has been established that the introduction of the institution of individual constitutional complaint is a valuable step in the context of ensuring an individual's access to constitutional justice in Ukraine and a guarantee of the effectiveness of the right to judicial protection. It is concluded that the right to file an individual constitutional complaint is an important guarantee of access to justice, as it ensures the non-illusory nature of democratic values, the principle of the rule of law, and contributes to the development of a judicial system that guarantees equality before the law and a fair trial.

Key words: the rule of law, access to justice, the right to judicial protection, constitutional complaint, constitutional justice, the Constitutional Court of Ukraine, the right to a fair trial.

Постановка проблеми. В умовах формування вільного громадянського суспільства, реальної демократії, розвитку правової держави, однією із суттєвих ознак якої є панування права і конституції, конституційне правосуддя все більш органічно виступає самостійною функцією держави. Становлення правової держави передбачає вдосконалення юридичних механізмів захисту конституційних прав громадян, у тому числі пов'язаних з діяльністю спеціальних органів конституційного контролю. З позиції потреби досягнення справедливості та балансу між індивідуальними, суспільними і державними інтересами конституційним судам відведена вагомий роль – бути арбітром у компетенційних спорах між гілками влади, але не менш важливим аспектом їх повноважень є і захист конституційних прав і свобод фізичних та юридичних осіб. Оскільки норми конституцій є нормами прямої дії, то повинен працювати механізм безпосереднього захисту конституційних прав і свобод через органи конституційної юрисдикції. Відтак право на звернення з конституційною скаргою розширює національні можливості захисту прав і свобод людини.

Конституційна скарга є саме тією важливою новацією, яка змінює обличчя правової системи демократичної держави та є вагомим елементом доступу до правосуддя і справедливості в суспільстві. З огляду на конституційну судову реформу 2016 року, та фактичний початок розгляду Конституційним Судом України (далі – КСУ) конституційних скарг у 2018 році, конституційне правосуддя є порівняно новим інститутом українського права, який проходить етап свого становлення, що актуалізує обрану тему дослідження.

Мета дослідження – охарактеризувати особливості еволюціонування інституту конституційної скарги в Україні в аспекті забезпечення права на судовий захист як однієї з форм доступу до конституційного правосуддя в Україні, окреслити значення запровадження відповідних змін в еволюції конституційної юстиції.

Стан опрацювання проблематики. Коло науковців, які досліджували і досліджують тему конституційного контролю та конституційної скарги, є надзвичайно широке. Враховуючи те, що в сучасному світі не існує єдиного погляду на природу інституту конституційної скарги, дослідники конкретизують ознаки, моделі конституційної скарги, співвідносять теоретичні постулати з реаліями сьогодення. Серед українських науковців, які відомі здобутками у сфері дослідження інституту конституційної скарги та проблем його реалізації, можна виокремити роботи К. Айріян

(«Конституційна скарга як форма звернення до органу конституційної юрисдикції») [1; 2], Ю. Барабаша та О. Петришина («Проблеми та перспективи запровадження індивідуальної конституційної скарги в Україні») [3], Н. Бондаренка («Проблемні питання конституційної юстиції в Україні»), М. Гецька («Інститут конституційної скарги як засіб захисту прав і свобод: порівняльно-правовий аналіз») [4], А. Головіна («Захист прав і свобод людини і громадянина при здійсненні правосуддя в рішеннях Конституційного Суду України») [5; 6], М. Гультая («Інститут конституційної скарги: світовий досвід та перспективи впровадження в Україні») [7], Я. Єрмоленко («Конституційна скарга в механізмі охорони прав людини в Україні (загальнотеоретичний аспект)») [8], В. Пулей («Інститут конституційної скарги в Україні та країнах Центральної Європи: порівняльно-правове дослідження») [9], М. Тесленка («Конституційна юрисдикція»), В. Тихого («Конституційний Суд України»), В. Шаповала («Офіційне тлумачення як функція Конституційного Суду України (проблеми теорії)»).

Вивченню проблем конституційного контролю приділяли увагу й такі зарубіжні науковці як С. Авакьян («Захист прав громадян Конституційним Судом. Звернення до Конституційного Суду»), Г. Арутюнян («Індивідуальна конституційна скарга: європейські тенденції системного розвитку») [10], М. Вітрук («Конституційне правосуддя»), А. Гюлумян («Проблеми розвитку конституційного правосуддя в перехідний період»), А. Ліверовський, М. Петров («Органи конституційного нормоконтролю як «квасисуди»), І. Маринів («Конституційний контроль у Республіці Польща»), П. Пацоллай («Про європейські підходи до доступу до конституційного правосуддя») та інші.

Виклад основного матеріалу. В силу основоположного принципу верховенства права гарантія звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України є однією із загальних засад українського конституційного ладу (ч. 2 ст. 8 Конституції України). Ефективне функціонування сучасного правозахисного механізму, який забезпечує дієвий захист прав людини, безпосередньо залежить від стану судочинства в державі, та є основним критерієм «зрілості» громадянського суспільства. Саме судовий спосіб захисту суб'єктивного права дозволяє особі, чиї права порушені, вдатися до допомоги органів державної влади з метою залучення їх у спірну ситуацію як незалежного арбітра. Конституційна юстиція займає особі місце в системі правосуддя поряд з іншими видами судочинства – цивільним, господарським, кримінальним та адміністративним. Без сумніву значення конституційного правосуддя в правовій державі та системі розподілу повноважень між гілками влади неможливо переоцінити, позаяк саме КСУ реалізуючи виключні повноваження може стати реальним гарантом правовладдя, і дієвості системи права у якій Конституція має найвищу юридичну силу поміж.

Провідні вчені з питань конституціоналізму зауважують, що конституційна скарга – це апробований провідними країнами світу ефективний засіб захисту основоположних прав людини, зміцнення верховенства права та розбудови демократії. [11, с. 7] Також О. Петришин зазначає, що вона виступає не тільки як гарантія захисту основних прав людини і громадянина від свавілля влади, але як важливий засіб забезпечення й розвитку конституційної демократії, основу якої становлять права людини. [3, с. 31] За результатами аналізу зарубіжного досвіду імплементації конституційної скарги М. Гецько дійшов висновку, що на відміну від інших скарг, рішення за конституційною скаргою має не індивідуальний, а загальний характер, так як поширюється на всіх осіб, права яких порушені дією неконституційного акта [4, с. 13]. Водночас слушну думку висловив М. Гультай, що інститут конституційної скарги буде проявом дії верховенства права за умови дотримання низки нормативних, процедурних та інституційних вимог, зокрема таких як демократичний державно-правовий режим, існування незалежного органу конституційної юрисдикції, збалансоване поєднання ідеї доступності конституційного правосуддя із встановленням обґрунтованих критеріїв прийнятності скарги [7, с. 26]. Отож, значення та цінність індивідуальної конституційної скарги полягає у тому, що вона виходить за рамки захисту окремого інтересу, оскільки також захищає суспільний інтерес і весь конституційний порядок, тому є інструментом і ефективним засобом правового захисту прав і свобод людини і громадянина.

Принагідно відзначити, що конституційна скарга є порівняно новим інститутом українського права, який проходить етап свого становлення, оскільки в останні роки в Україні запроваджено низку суттєвих нормативних нововведень, які посилили доступ до конституційного правосуддя. Адже тривалий час коло активних учасників, які долучалися до конституційної юстиції, обмежувалося суб'єктами конституційних подань та конституційних звернень і залишалося незмінним,

як кількісно, так і функціонально. 2 червня 2016 року Верховною Радою України прийнято Закон України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» [12], яким передбачено конституційний механізм захисту прав і свобод фізичних та юридичних осіб через запровадження інституту конституційної скарги. КСУ отримав право на перевірку порушень Конституції за зверненням окремих осіб та втратив повноваження щодо тлумачення законів, залишивши право тлумачити лише Конституцію.

Нова редакція статті 55 Конституції доповнена частиною, згідно з якою кожному гарантується право звернутись із конституційною скаргою до КСУ з підстав, установлених Конституцією, та у порядку, визначеному законом. У такий спосіб внесені зміни заклали основи особливої форми судового захисту прав і свобод – права на звернення з індивідуальною конституційною скаргою до КСУ з метою захисту порушених, оспорюваних прав, свобод, які належать безпосередньо особі, що звертається до суду щодо їх захисту.

Окреслені конституційні зміни вступили в дію з 30 вересня 2016 року. Конституційна скарга як інструмент стала важливою складовою права на судовий захист, окресленого Конституцією України в статті 55. КСУ вирішує питання про відповідність Конституції України (конституційність) закону України за конституційною скаргою особи, яка вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі закон України суперечить Конституції України. Конституційна скарга може бути подана в разі, якщо всі інші національні засоби юридичного захисту вичерпано. Кожному, згідно з частиною 3 статті 55 Конституції України гарантується право звернутись із конституційною скаргою до Конституційного Суду України з підстав, установлених Конституцією, та в порядку, визначеному законом. Відтак визначення можливості звернення з конституційною скаргою «у порядку, визначеному законом», на початковому етапі стало значною мірою перешкодою до розгляду конституційних скарг КСУ у період після їх імплементації законом про внесення змін до Конституції України від 02 червня 2016 року, оскільки фактично такий розгляд було розпочато в КСУ лише в квітні-травні 2018 року.

На виконання відповідних конституційних положень Верховна Рада України прийняла Закон України «Про Конституційний Суд України» від 13 липня 2017 року [13], яким встановлено порядок подання та розгляду конституційної скарги, вимоги до форми та змісту конституційної скарги, повноваження колегій, сенатів та Великої палати щодо роботи з конституційною скаргою, вимоги щодо оприлюднення публічної інформації щодо конституційних скарг, суб'єктів права на подання конституційної скарги, процедуру проведення попередньої перевірки конституційних скарг Секретаріатом Конституційного Суду України, підстави для відмови у відкритті та припинення конституційного провадження у справі за конституційною скаргою. Згідно з пунктом 5 Прикінцевих положень Закону України «Про Конституційний Суд України», КСУ упродовж трьох місяців з дня офіційного опублікування Закону ухвалює Регламент та утворює сенати в порядку, встановленому Законом. 22 лютого 2018 року КСУ на спеціальному пленарному засіданні своєю постановою ухвалив Регламент КСУ, утворив сенати та прийняв цілу низку інших важливих, з організаційного погляду, рішень. Фактично це завершило нормативно правове закріплення інституту конституційної скарги в Україні та мало розпочати етап його практичної реалізації. З метою реалізації зазначених вище нормативно-правових положень Конституційний Суд України 29 березня 2018 року сформував Колегії та Сенати, визначивши таким чином нову структуру КСУ.

Інститут конституційної скарги як один з найважливіших засобів захисту прав і свобод людини набуває все більш важливого значення в контексті розвитку сучасного суспільства. А. Кряжков справедливо зазначає, що «наявність такої процедури багато в чому визначає сенс існування конституційного суду, і, навпаки, її відсутність помітно знецінює конституційне правосуддя» [14]. Спираючись на дослідження доповідачів – членів Венеціанської Комісії, пана Арутюняна, пані Нуссбергер та пана Пацолая, за сприяння національних конституційних судів Венеціанська Комісія підготувала та схвалила на її 85-му пленарному засіданні ґрунтовну доповідь «Про індивідуальний доступ до конституційного правосуддя» (Венеція, 17-18 грудня 2010 р.) [15] (далі – Доповідь), що має на меті сприяти розвитку внутрішньодержавних засобів правового захисту від порушень прав людини за допомогою конституційного правосуддя. У Доповіді Венеціанська Комісія звертає увагу на конституційні скарги прямого доступу, коли заявник безпосередньо звертається до органу конституційного контролю, і скарги непрямого доступу, які подаються до органу конституційного контролю за допомогою інших органів державної влади або посадових осіб (наприклад, загальних судів, членів парламенту, омбудсмена) [15].

Виправданими є твердження аналітиків про вагомі переваги моделі прямої конституційної скарги в світовій практиці, адже можливість для людини безпосередньо отримати доступ до органу конституційного правосуддя в державі є ефективним заходом зменшення кількості скарг та уникнення перевантаження Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ). Статистичні дані, представлені в ЄСПЛ, показують, що ті країни, в яких існує конституційний механізм подання скарг мають меншу кількість скарг до ЄСПЛ, ніж інші, які не мають такого механізму. Слід зазначити, що із судової практики ЄСПЛ випливає, що положення індивідуальної конституційної скарги є ефективним вичерпним засобом вітчизняного правового захисту, перш ніж людина звернеться до ЄСПЛ [17, с. 5]. У згаданій Доповіді Венеціанська Комісія визнала, що ефективна індивідуальна скарга до конституційного суду є інструментом захисту прав людини на національному рівні, та може стати національним фільтром перед спрямуванням справ до Європейського суду з прав людини [16].

В залежності від предмета та об'єкта конституційної скарги; суб'єктів, уповноважених на подачу та розгляд конституційної скарги; критеріїв допустимості, процедури розгляду та прийняття рішення по конституційній скарзі; забезпечення виконання конституційних скарг дослідники проводять їх класифікації, визначають їх види. Так, у межах конституційної скарги прямого доступу виокремлюють скарги абстрактного і конкретного контролю (у першому випадку заявник може подати конституційну скаргу і без необхідності доводити факт застосування оспорюваного акта в його конкретній справі, у другому – зобов'язаний довести зазначений факт). У межах абстрактного конституційного контролю виокремлюють такі моделі конституційної скарги, як *actio popularis* (кожен має право оскаржити нормативний акт після його опублікування, при цьому відсутня необхідність доведення того, що оскаржуваний акт безпосередньо зачіпає інтереси скаржника), і індивідуальну пропозицію (звернення до органів конституційного контролю з пропозицією перевірити конституційність нормативного акта, яке, однак, не може спричинити обов'язок органів щодо здійснення будь-яких дій). Проміжне становище між абстрактним і конкретним конституційним контролем займає модель *quasi actio popularis*, що відрізняється від моделі *actio popularis* обов'язком скаржника довести наявність законного інтересу в перевірці конституційності оспорюваного акта, але не факту його застосування в конкретній справі уповноваженим органом [10, с. 2-3]. Нарешті, в межах конкретного конституційного контролю виокремлюють часткову і повну конституційні скарги (в першому випадку допускається оспорювання тільки нормативних правових актів, у другому – нормативних і правозастосовних актів) [15].

Відповідно до статті 151-1 Конституції України і статей 55, 56 Закону України «Про Конституційний Суд України», в Україні діє індивідуальна, нормативна конституційна скарга з обмеженим предметом оскарження за наявності конституційно визначених підстав її припустимості. Основними елементами правового механізму її функціонування є:

- суб'єкти, що мають право звертатися з конституційною скаргою (фізичні та юридичні особи, окрім юридичних осіб публічного права);
- об'єкт конституційної скарги (закон України або його окремі положення, що застосовані в остаточному судовому рішенні суб'єкта);
- підстава конституційної скарги (факт порушення конституційних прав суб'єкта конкретним законом або окремим положенням закону);
- умови прийнятності конституційної скарги (відповідність вимогам статей 55, 56 Закону України «Про Конституційний Суд України», вичерпання всіх національних засобів захисту, 3-місячний строк подання скарги після набрання законної сили остаточним рішенням у справі, обґрунтування змісту і вимог конституційної скарги).

Одним з найбільш дискусійних питань у ході обговорення проблеми запровадження конституційної скарги в Україні було питання щодо її об'єкта. Об'єктом конституційної скарги постає коло юридичних актів, конституційність яких може оскаржуватися. Конституція України у статті 151-1 чітко визначила, що об'єктом конституційної скарги особи може бути лише закон України, що застосований в остаточному судовому рішенні в справі особи, що подає скаргу. Оскарження конституційності законів у порядку конституційної скарги є найбільш поширеним і передбачено законодавством більшості країн, у яких цей інститут функціонує (Бразилія, Німеччина, Іспанія, Словенія та інші) [5, с. 245]. При цьому в Німеччині, Швейцарії та Угорщині коло предметів конституційної скарги містить, крім законів, також загальні та персональні акти державної адміністрації [6, с. 244]. Значна кількість науковців схиляються до думки, що предметом оскарження

вітчизняної конституційної скарги має бути конституційність законів та інших нормативно-правових актів вищих органів державної влади, тобто все те, що знаходиться сьогодні поза сферою повноважень національної системи судів загальної юрисдикції [17, с. 93]. Слушною є думка А. Головіна про те, що в реаліях українського правового простору обмеження об'єкта конституційної скарги виключно актами вищих органів державної влади не вирішить проблему підвищення рівня захисту прав і свобод людини і громадянина [6, с. 244-268]. У цьому аспекті позитивним є досвід Італії, законодавством якої передбачено можливість оскаржити конституційність будь-якого акта публічної влади – законодавчої, виконавчої, а також дії чи бездіяльності посадових осіб органів державної влади (включаючи і судову владу), якщо таким актом, на думку особи, порушуються її права. М. Гультай висловився на підтримку часткової нормативної моделі, оскільки вона є раціональним компромісом, що виправдано обмежує кількість звернень до конституційного суду, сприяє розвантаженню органу конституційного контролю та забезпечує повною мірою належне розмежування юрисдикції конституційних і загальних судів. На думку М. Гультая, саме ця модель конституційної скарги є оптимальною для України [7].

Враховуючи викладене можна стверджувати, що особливості моделі конституційної скарги в Україні дають змогу охарактеризувати її як все ж «частково нормативну», оскільки її об'єкт (предмет) охоплює тільки «закон України». Водночас об'єкт конституційної скарги, тобто правовий акт, який може оскаржуватися в скарзі, є одним з ключових елементів моделі конституційної скарги, і саме об'єкт конституційної скарги визначає місце цього інституту в національному правозахисному механізмі. Обмеження об'єкта конституційної скарги виключно законами України не відповідає потребам та реаліям українського суспільства у частині гарантування прав та свобод людини і громадянина. Відтак коло актів, які можуть бути предметом конституційної скарги, має бути поетапно розширено, а саме іншими правовими актами Верховної Ради України, актів Президента України та Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим у тих випадках, коли застосування цих актів у конкретній справі призвело до порушення закріплених у Конституції України прав і свобод скаржників. Крім того, запропоновані зміни у разі їх запровадження мають враховувати сучасний стан практичної реалізації права особи на конституційну скаргу та проблеми, які пов'язані з процедурою прийнятності конституційних скарг, статистичних даних щодо конституційних скарг, які надійшли до КСУ за час існування вказаного інституту, що може бути предметом подальших наукових розвідок.

Висновки. Інститут конституційної скарги в Україні став новацією конституційної судової реформи щодо правосуддя у 2016 році, яка супроводжувалась внесенням змін до Основного Закону. Українську модель конституційної скарги можна визначити як індивідуальну, пряму та «частково нормативну», оскільки її предмет охоплює тільки «закон України», з одночасним обмеженням об'єкта конституційної скарги виключно законами України. Модель конституційної скарги, яка була запроваджена в Україні, за своїм потенціалом виступає ефективним інструментом захисту гарантованих Конституцією прав людини, умовою її ефективності є результативна діяльність Конституційного Суду України.

Запровадження інституту індивідуальної конституційної скарги в Україні є надзвичайно цінним нововведенням на шляху доступу індивіда до конституційного правосуддя. Впровадження дієвого інституту конституційної скарги системно забезпечує верховенство конституції і гарантує сталий розвиток конституціоналізму в країні. Значення конституційного правосуддя в правовій державі та системі розподілу повноважень між гілками влади важко переоцінити, позаяк КСУ реалізуючи виключні законні повноваження є реальним гарантом правовладдя і дієвості системи права у якій Конституція України має найвищу юридичну силу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Айріян К. Б. Конституційно-правова сутність інституту «конституційна скарга». *Правничий вісник Університету «КРОК»*. 2014. Випуск 18. С. 20–25.
2. Айріян К. Конституційна скарга як форма звернення до органу конституційної юрисдикції: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2015. 20 с.
3. Проблеми та перспективи запровадження індивідуальної конституційної скарги в Україні: монографія. О.В. Петришин, Ю.Г. Барабаш, С.Г. Серьогіна. Київ. Атіка-Н, 2010. 108 с.

4. Гецько М. Інститут конституційної скарги як засіб захисту прав і свобод: порівняльно-правовий аналіз: автореферат дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Ужгород, 2014. 15 с.
5. Головін А.С. Захист прав і свобод людини і громадянина єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні. Київ. 2012. 280 с.
6. Головін А.С. Окремі питання, пов'язані з запровадженням інституту конституційної скарги у вітчизняному законодавстві. *Право України*. 2013. № 1/2. С. 244–268.
7. Гультай ММ. Інститут конституційної скарги: світовий досвід та перспективи впровадження в Україні: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.02. Національний юридичний університет ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2014. 42 с.
8. Єрмоленко Я.В. Конституційна скарга в механізмі охорони прав людини в Україні (загальнотеоретичний аспект): дис. ... доктора філософії: 081 «Право», ДДУВС, Дніпро 2020, 194 с.
9. Пулей В.І. Інститут конституційної скарги в Україні та країнах Центральної Європи: порівняльно-правове дослідження: дис....доктора філософії: 081 «Право», Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет», Ужгород, 2024, 228 с.
10. Арутюнян Г.Г. Індивідуальна конституційна скарга: європейські тенденції системного розвитку. [Електронний ресурс] / Конституційний Суд Республіки Вірменія, 1997–2014. С. 2-3. URL: <http://www.concourt.am/armenian/structure/president/articles/kiiev2011.pdf>.
11. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції з питань запровадження конституційної скарги в Україні: збірка тез, м. Київ, 18 груд. 2015 р. Конституційний Суд України, за заг.ред. Ю.В. Бауліна. Київ, 2016. 186 с.
12. Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя): Закон України від 02 червня 2016 р. № 1401-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 28. Ст. 7. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1401-19#Text>.
13. Про Конституційний Суд України: Закон України від 13 липня 2017 р. № 2147а-VIII. *Офіційний вісник України*. 2017. № 63. Ст. 1912.
14. Кряжков В.А. Модель конституційної скарги. *Конституційне й муніципальне право*. 2012. № 5. С. 65–71.
15. Доповідь Європейської комісії за демократію через право (Венеціанської комісії) «Про пряий доступ до конституційного правосуддя» (85-те пленарне засідання, Венеція, 17-18 грудня 2010 р.). URL: <http://www.venice.coe.int>.
16. Study on individual access to constitutional justice, dated November 27, 2011, No 538/2009 / Council of Europe/ URL: [https://www.venice.coe.int/WebForms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2010\)039rev-e](https://www.venice.coe.int/WebForms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2010)039rev-e).
17. Індивідуальна конституційна скарга як ефективний інструмент посилення захисту прав людини та конституціоналізму. URL: https://uba.ua/documents/events/2015_10_02-01/Zalimas%2001.10.2015.pdf
18. Бакірова І.О. Конституційне звернення та конституційна скарга: переваги та недоліки. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2008. № 1. С. 93–102.
19. Савчин М. Доктринальні проблеми запровадження конституційної скарги в Україні. *Право України*. 2018. № 12. С. 39–54.